हेतुना पुनर्भूयोऽप्यङ्गीचकार । पूर्वं महाभाग्यलक्षणतया विद्यमाने वटपत्रसाम्ये निर्भरगर्भभारवशादिदानीमपगतेऽपि वटपत्रशायिनः श्रीमहाविष्णोर्निवासत्वेन पुनस्तत्साम्यं बभारेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इत्यङ्गीशब्दस्य गतिसंज्ञायां धातोः प्राक्प्रयोगः । विष्णोर्वटपत्रशायित्वमुक्तं च श्रीमहाभागवते तृतीयस्कन्धे कपिलदेवहूतिसंवादे—'स त्वं धृतो मे जठरस्य नाथ कथं तु यस्यादर एतदासीत् । विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपानः ॥' इति । अन्यत्र च—'अम्भोधिशायी वटपत्रशायी श्रीरङ्गशायी रमतां मनो मे' इति । अत्र दशमुखोरगेति रूपकं गर्भच्छलेनेत्यत्र छलशब्देन नायं गर्भः किं तु साक्षाद्वटपत्रशायीति गर्भस्यासत्यप्रतिपादनाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनलक्षणोऽपह्नवभेदः । तदुज्जीविता चेयं पुनर्वटपत्रसाम्यभरणोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या । स चोक्तरूपकेण संसृज्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अपि च ।

मध्यं तनुत्वादविभाव्यमान-
माकाशमासीदसितायताक्ष्याः ।
गर्भोदये विष्णुपदापदेशा-
त्कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥ २८ ॥

[अपि च] मध्यमिति । असिते आयते चाक्षिणी यस्याः सा उत्पलपत्रायताक्ष्याः त्यायाः संबन्धि । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । मध्यमवलग्नं [कर्तृ] । 'मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री' इत्यमरः । तनुत्वात्सूक्ष्मत्वाद्धेतोरविभाव्यमानमज्ञायमानम् । अपरिदृश्यमानं सदिति यावत् । आकाशमासीदाकाशकल्पमभूत् । पूर्वमिति शेषः । तथा कविसमयसिद्धत्वादिति भावः । गर्भोदये गर्भोत्पत्तौ सत्याम् । इदानीमिति शेषः । कार्श्यमाकाशभावनिमित्तं सौक्ष्म्यं विहाय त्यक्त्वापि विष्णोर्गर्भरूपेण विद्यमानस्य पदं विष्णुपदम् । आकाशं चेति प्रतीयते । तदपदेशात्तद्व्याजात्तद्व्यपदेशाद्वा विहायाकाशमेवासीदिति संबन्धः । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । अत्र पूर्वार्धे मध्याकाशयोर्भेदेऽपि तदेवासीदित्यभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । तया च तत्साम्यं गम्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः । उत्तरार्धे तु—आकाशभवननिमित्तकार्श्यं विहायापि तदेवासीदिति विरोधः । स च विष्णुपदमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितापदेशशब्दापेक्षापह्नवोज्जीवित इति संकरः ॥

अथ श्रीविष्णुराविरभूदित्याह—

ततः ।

तत इत्यादिना ।

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुयुते मेषं गते पूषणि ।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोध्यारणे-
राविर्भूतमभूतपूर्वमपरं[1] यत्किंचिदेकं महः ॥ २९ ॥

उच्चस्थ इति । ततो दौहृदलक्षणप्रकाशानन्तरं ग्रहाणां सूर्यादीनां पञ्चके उच्चेषु स्थानेषु तिष्ठतीत्युच्चस्थे । 'सुपि स्थः' इति कः । सूर्याङ्गारकगुरुशुक्रशनिषु पञ्चसु ग्रहेषु मेषादिस्वतुङ्गस्थानसंगतेषु सत्स्वित्यर्थः । सुरगुरौ बृहस्पतौ सेन्दाविन्दुयुक्ते सति । पूषणि सूर्ये । 'विभाषा ङिश्योः' इति विकल्पादल्लोपाभावः । मेषं गते मेषराशिं प्रविष्टे सति । पुनर्वसुयुते पुनर्वसूनक्षत्रयुक्ते । नवानां पूरणी नवमी तस्याम् । तत्संज्ञिक इत्यर्थः । 'तस्य पूरणे डट्' । 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' इति डपो मडागमः । टित्वान्ङीप् । तिथौ दिने । अत्र तिथिशब्दः पुंलिङ्गो ग्राह्यः । यथाहामरसिंहः—'तदाद्यास्तिथयो द्वयोः' इत्यमरः । कर्कटके कर्कटकनाम्नि लग्ने राश्युदयकाले । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमरः । निखिलाः समस्ताः । पलं मांसमश्नन्तीति पलाशा राक्षसा त एव समिधः किंशुकसमिधश्च । अरणिजन्यस्याग्नेर्नैयत्येन पलाशसमिद्दाहकत्वादिति भावः । निर्दग्धुं विनाशयितुं भस्मीकर्तुं च मेध्यात्पवित्रात् । अथवा मेधः क्रतुस्तदर्हाद्यागयोग्यादित्यर्थः । अयोध्यैवारणिरग्निमन्थनदारुविशेषस्तस्मात् । 'मध्यात्' इति पाठेऽयोध्यारणेर्मध्यात् । मध्यदेशादित्यर्थः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । 'यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । अभूतपूर्वमविद्यमानस्वसदृशम् । सजातीयभेदरहितमित्यर्थः । न विद्यते परं यस्मात्तदपरमद्वितीयम् । विजातीयभेदरहितमित्यर्थः । एकं स्वगतभेदरहितमत एव यत्किंचित्त्रिविधभेदराहित्यतया निर्वाच्यं महस्तेजः । परं ज्योतिरिति यावत् । ब्रह्मेत्यर्थः । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेः । तदेव महोऽग्निरिति श्लिष्टरूपकम् । आविर्भूतं स्वयमेवाभिव्यक्तम् । अभूदिति शेषः । एतेनान्यमात्रसंबन्धराहित्यं सूच्यते । गर्भवासादिकमन्यत्सर्वं प्रातीतिकमेव । न पारमार्थिकमिति भावः । उक्तगुणयुक्ते शुभदिने श्रीरामादिमूर्तिचतुष्टयरूपेणायोध्यायां परमात्मा श्रीविष्णुराविरभूदिति फलितार्थः । अत्र समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसंकीर्णसावयवरूपकालंकारः । अत्रेदमनुसंधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च ते सनीचाः ॥' सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषाद्यो राशयः श्लोकोक्ताः क्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानि । अत्र उच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्' इति । तेऽपि स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नी-

---

१. 'पूर्वविभवं यत्किंचि' 'पूर्वप्रभवयत्किंचि' इति पाठौ.

चगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षगेऽर्धं सुहृद्भिः पादं द्विड्भिर्वाशुभं खेचरेन्द्राः । नीचस्थायी वास्तगो वा न किंचित्पादान्यूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥' तदित्थमाह कविः—उच्चस्थ इति । यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स देवतुल्यो भवतीति । तदुक्तं कृष्णीये—'सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥' इति । तदिदमाह—ग्रहपञ्चक इति । यद्यपि 'उच्चस्थे ग्रहपञ्चके' इत्यनेनैव सूर्यस्य स्वोच्चस्थानगतत्वोक्तेः पुनः 'मेषं गते पूषणि' इति पौनरुक्त्यदूषणं प्रसज्यते, तथापि गोबलीवर्दन्यायेन समाधेयमित्यलमतिप्रसङ्गेन । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

एवं तावत्तारकब्रह्मणोऽनन्यत्वेनाविर्भावमुक्त्वा संप्रति लौकिकरीत्या प्रायिकमवतारमाह—

अपि च ।

अपि चेति । अपि च । किं चेत्यर्थः ॥

अथ रामाभिधानेन कवेः सुरभयन्गिरः[1] ।
अलंचकार कारुण्याद्रघूणामन्वयं हरिः ॥ ३० ॥

अथेति । अथ महःप्रादुर्भावानन्तरम् । हरति भक्तजनदुरितानीति हरिर्विष्णुः । रमन्ते योगिनोऽत्रेति रामः । 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥' इति श्रुतेः । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे घञ् । स इत्यभिधानं तेन रामनाम्ना कवेर्वाल्मीकेर्गिरो वाचः सुरभीर्मनोज्ञाः कुर्वन्सुरभयन् । सुरभीकरिष्यन्नित्यर्थः । 'सुगन्धौ च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यलिङ्गवत्' इति विश्वः । 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । तदनन्तरमेव महाकविना वाल्मीकिना श्रीरामचरित्रस्य नियमेन वर्णयिष्यमाणत्वादिति भावः । कारुण्यात्करुणाहेतोः । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः । करुणैव कारुण्यमिति विग्रहः । स्वार्थे ष्यञ् । रघूणामन्वयं रघुवंशमलंचकारालंकृतवान्भूषितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थः । परमकारुणिकोऽयं हरिः श्रीरामरूपेणावतीर्य रघुवंशमनुजग्राहेत्यर्थः । ज्येष्ठः श्रीरामः कौसल्यायामजनीति फलितार्थः । परमकारुणिकाः किं न कुर्वन्तीति भावः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । एतदादिश्लोकचतुष्टयमानुष्टुभं वृत्तम् ॥

अथ भरतादिकुमारत्रयोदयमाह—

तमेनमन्वजायन्त[2] त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
अग्रजस्यानुकुर्वन्तस्तैस्तैर्लोकोत्तरैर्गुणैः[3] ॥ ३१ ॥

तमिति । त्रेताग्नितेजस आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नित्रयं त्रेताग्निस्तस्य तेज

---

१. 'गिराः' इति पाठः. २. 'तमेवम्' इति पाठः. ३. 'अग्रजं तेऽनुकुर्वन्तः' इति पाठः.

इव तेजो येषां ते तथोक्ताः । तेजस्विन इत्यर्थः । 'वर्चसः' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । उपमालंकारः । 'अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । त्रेताशब्देनैवाग्निशब्दप्रतीतेः पुनरग्निशब्दः करिकलभकर्णावतंसवंशकरीरादिपदवदवगन्तव्यः । एक एवाग्निस्त्रीण्याहवनीयादिरूपाणि । इतः प्राप्तस्त्रेता । तदुक्तम्—'एक एवावसथ्याग्निरग्न्याधेयेन कर्मणा । संस्कृतस्त्रीणि रूपाणि ततस्त्रेतेति शब्द्यते ॥' इति । आवसथ्याग्निरौपासनाग्निः । क्लीबं लोकात् । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययेन इकारस्थाने एकारे सति त्रेतेति रूपसिद्धिः । तथा तैस्तैः । वीप्सायां द्विर्भावः । लोकोत्तरैर्लोकोत्कृष्टैः । लोकेष्वसाधारणैरिति यावत् । गुणैर्विद्याविनयादिभिः शौर्यौदार्यगाम्भीर्यादिभिर्वा । अग्रजस्याग्रजम् । राममित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । अथवा संबन्धसामान्ये षष्ठी । भगवतो नारायणस्यानुकरोतीतिवत् । अनुकुर्वन्तोऽनुवर्तमानाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । तदुक्तं दण्ड्याद्यैः—'तदन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ॥' त्रयः कुमारास्तमेनमनु । तस्यामुष्य श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थः । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । अजायन्त जाताः ॥

भरतस्तेषु कैकेय्यास्[1]तनयो विनयोज्ज्वलः ।
अन्यौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां कृतोदयौ ॥ ३२ ॥

भरत इति । तेषु त्रिषु कुमारेषु । केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति यशब्दस्येयादेशः । कैकेयीति तस्याः । विनयेन प्रश्रयेण विशिष्टनीतिसंपत्त्या वा उज्ज्वलः । विनयभूषण इत्यर्थः । भरतो नाम तनयः । जात इति शेषः । तथा लक्ष्मणशत्रुघ्ननामानावन्यौ भरतापेक्षया इतरौ कुमारौ सुमित्रायां कृतोदयौ समुत्पन्नौ ॥

एते ववृधिरे वीरा [2]ब्रह्मक्षेमाय दीक्षिताः ।
[3]लोकानन्दमुकुन्दस्य चत्वार इव बाहवः ॥ ३३ ॥

एत इति । ब्रह्मक्षेमाय ब्राह्मणपरिपालनं कर्तुम् । 'ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । दीक्षिताः संजातदीक्षाः । कृतसंकल्पा इत्यर्थः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच् । तारकादिराकृतिगणः । चत्वार एते पूर्वोक्ता वीरा दानदयायुद्धेषु शूराः श्रीरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना लोकानन्दो लोकानां भुवनानामानन्दकरः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । स चासौ मुकुन्दश्च । कमनीयत्वान्मुकुन्द इति विग्रहः । तस्य चत्वारो बाहव उक्तविशेषणविशिष्टाश्चतुर्भुजा इव ववृधिरे वृद्धिं गताः । पूर्णोपमालंकारः ॥

---

१. 'कैकेय्याम्' इति पाठः. २. 'प्रजाक्षेमाय' इति पाठः. ३. 'लोकानन्दा मुकुन्दस्य' इति पाठः.